

II

JUO ZAS ABARAVIČIUS

METAFORIZAVIMO STRATEGIJA J. BALTUŠIO KŪRINIUOSE

Apie metaforą rašoma daug. Apskaičiuota, kad jeigu metaforai skirtų darbų daugės tokiais tempais kaip dabar, tai 2039 m. bendras metaforos tyréjų skaičius pralenks tų metų pasaulio žmonių skaičių¹. Tokia prognoze nelengva patikėti. Bet ir pavienės bibliografijos teikia metaforos darbų išpudingų skaičių. Antai 1971 m. V. Šibleso bibliografijoje, apimančioje darbus vakarų kalbomis, metaforai skirta 3 tūkst. pozicijų². Todėl net ir žymus metaforologas ne visuomet gali turėti iliuziją, kad sako tai, kas į metaforos teoriją dar nesudėta.

Čia nepretenduojant į didesnį teorinį naujumą, mėginama nagrinėti J. Baltušio kūrinių metaforą komunikacinių strategijos aspektu. Strategija čia suprantama kaip kalbos vienetų toks organizavimas, toks jų išdėstymas pagal rašytojo sumanymą ir planą, kuriuo ne tik perteikiama meninė informacija, bet ir siekiama veikti skaitojo pagavas ir reakcijas.

„Komunikacija“ ir „metafora“. Kas gali būti bendra tarp tų sąvokų? Ar gali būti metafora patikima komunikacijos priemonė? Juk pavartoti metaforą – tai pavartoti žodį ne pagal tiesioginę jo paskirtį, tai, J. Pikčilingio žodžiais sakant, „padaryti perversmą jo semantikoje“. Ji yra antrinės nominacijos ir charakterizavimo priemonė. Pagrįstai sakoma, kad metaforos semantinis dviplaniškumas nesutinkantis su pagrindinių sakinio elementų – subjekto ir predikato – iprastine komunikacine paskirtimi: kalbos dalykui žymeti ji esanti perdėm subjektyvi, o predikatui reikšti – pernelyg „miglotą“, nevienareikšmę³. Tačiau meninės komunikacijos aspektu žvelgiant, teksto metafora yra pragmatinė instrukcija skaitytojui. Atrodo, taikliai pastarąją nusako A. Okopien-Slavinska žodžiais: *sąmoningai kalbu kaip tik tokiu neįprastu (metaforiniu) būdu: noriu, kad suprastum, ką tuo ketinu pasakyti*⁴.

Daugeliu atvejų metaforą J. Baltušio kūriniuose analogiškai būtų galima apibūdinti tokia slygiškai abstrahuota pragmatinė instrukcija skaitytojui: *ši čia tam tyčia rašau metaforiškai, nes noriu taip perteikti savaičių suvoktą, pajautą vaizduojamąjā reiškinijų esmę. Skaityojau, įsidėmėk tai, kas sakoma perkeltinės reikšmės žodžiu*

¹ Žr. Sławiński J. Prawdziwie poruszeni informacją. – Teksty: Teoria literatury. Krytyka. Interpretacja, 1980, Nr. 6 (54), s. 1.

² Shibles W. A. Metaphor: An Annotated Bibliography and History. – Whitewater (Wisconsin), 1971.

³ Арутюнова Н. Д. Метафора. – В кн.: Русский язык. Энциклопедия. М., 1979, с. 140.

⁴ Okopień-Sławinska A. Metafora bez granic. – Teksty..., 1980, Nr. 6 (54), s. 26.

ir jo kontekstu. Tokia strategine pragmatine metaforizavimo nuostata, sakyčiau, grindžiama daugybė metaforų personifikaciją, ypač išplėstinių. Tipiškas čia būtų toks pavyzdys:

Miškas pravirko.

Didelės, skaidrios jo ašaros drebėjo ant kiekvienos šakutės ir kiekvieno lapelio, bėgo traškiu vingirio liemeniu, žvilgino leverdžio kasas, tvenkėsi pušų metūgiuose ir ilgai kabojo nukarusios spyglių galiukuose, o paskui krito žemėn, kurčiai papsėdamos į vilkažolę.

Raudojo miškas R IV 55⁵.

Norint suprasti, kodėl rašytojas nelauktai keičia minties kodą – užuot vaizdavęs smarkoką lietu (juk „slenka juodi, tiršti debesys“ ir jau „pradėjo dulkti“), – „pravirkdo“ mišką, išplėstine metafora vaizduoja „jo ašaras“, – reikia įvertinti visus tokios informacijos semantinio svarbumo signalus. Ir ne tik personifikacija, jos dėmenimis („miškas pravirko“, „didelės, skaidrios jo ašaros“, „raudojo miškas“...) perteikiamus, bet ir ilgesnio konteksto semantinius impulsus („saulė teka kažkokia gelsva, mieguista“, „blaškosi neramios varnos“, „šalikelės žolė taip kurčiai šiugžda“, „kurčiai žuženo lietus lapoj“ ir kt.). Visais tais turinio svarbumo signalais, vaizdo ir detalių menine visuma rašytojas tarsi sako: *miškas aprauda geriausią piemenuko žmogų* Joną. Vadinas, norint kaip reikiant suprasti, ką yra išdavęs metaforišku kontekstu rašytojas, reikia turėti prieš akis visą teksto interpretatorių vadinamą metaforos „reikšmių horizontą“, arba kitaip – „asociacijų aureole“. Žinoma, kad strateginės rašytojo nuostatos, pragmatinė instrukcija būtų prasmingai įkoduotos į metaforinį kontekstą ir vėliau keltų aikštén norimų reikšmių ir asociacijų horizontą, reikia tam tikrų sąlygų. Pirmiausia turi būti „eksponuojami“ patikimi semantinio rišlumo, kontekstinės motyvacijos signalai⁶ – pačios metaforos ir jos apsuptyes bei jų sąveikos suformuoti tarpusavyje susiję svarbios prasmės komponentai.

Skaitytojui ypač atidžiam reikia būti tada, kai metaforizuojama – J. Baltušiui tai būdinga – simultaniškai, vienu metu apimant keletą realijų nominacijų, vardų, bet kontekstinė motyvacija sieja turinio svarbumo semantinius signalus į daiktą. Tokio metaforizavimo randame, pavyzdžiui, „Sakmėje apie Juzą“. Prisiminkime romano pabaigos vaizdus, kai „atėjo dar viena žiema“. „Nelaukta, nešaukta. Iš pradžių debesys, prityinkę nebepanešami, alaviniai. Ne dangumi slinko, o spaudė pilvais žemę ir kiuro, užgriuve laukus už Kairabales ir pačią Kairabale. Ir ne šuorais ar properšom liejo, o tikrą tvano griuti šniokštino iš savo vidurių“. Toliau vaizduojama, kaip pagėlūs vėjai užvertė užverpę Kairabale, kaip visa, kas gyva po jos ledu, surakino barškus šaltis, kaip aplink „užgrojo ir užraudojo vilkai naktimis“. Ir pagaliau „pametusio miegą“ Juzos „promiegiai“ pamatyti vaizdai – vizijos ir realybė. „Jaunas pirmųjų šalčių išskaitintas [mėnuo], tikras jaunikis, pirštis išsiruošęs. Prisėlino prie trobos langų, atkarai žiūrėjo į vidų. Tyli ir žiūri. Žiūri. Ir troba tarytum nebe ta. Lyg sapnuojanti, lyg laukianti ko R VI 248.

⁵ Čia ir toliau pavyzdžiai teikiami iš rašytojo „Raštų“ (R): Baltušis J. Raštai. – V., 1981 – 1983, t. 1–8 (romėniškasis skaitmuo žymi tomą, arabiskasis – puslapį).

⁶ Okopień-Sławińska A. Op. cit., s. 27.

Šitaip nelabai subalansuotu, daugiau simultanišku, asociatyviu, situaciniu, su Juzos jausena susijusiu tikrovės reiškinių suasmeninimu, išplėstiniu metaforizavimui skaitytojas rengiamas Vinciūnės atėjimui, paskutiniam jos pokalbiui su Juza.

Metafora ypač suintensyvina semantinius procesus, į kuriuos „strategiskai“ orientuojamas visas kūrinio kalbos mechanizmas. Didelė, pavyzdžiui, yra metaforos galia stiprinti, keisti pasakojimo tonacijas. Antai „miškui pravirkus“, konkrečių, realistiską vaizdavimo būdą keičia graudesnė, lyrinė tonacija. O minėtais personifikuotais gamtos apraiškų vaizdais ir Juzos vizijų metaforišku aprašymu sustiprinama neaiškaus lūkesčio tonacija, vėliau pereinanti į rūstų Vinciūnės pokalbio su Juza toną.

Būdinga ir tai, kad rašytojas metaforizuodamas kuria individualų gamtos reiškinių, apraiškų „charakterį“:

„.... stovi baltmarškinis beržas, tarytum šienpjovys vasaros rytą, krūpčioja drebulė kaip barama merga, o ten, žiūrėk, sustojo uosių jaunimėlis, glaustosi šaltekšnė su liaunučiu karklu...“ R IV 42.

Tokiam metaforizavimui būdingi vienu metu vykstančios „gamtos bylos“ apraiškų išvardijimai, reljefiskų vaizdo detalių plastika, medžių, augalų ir gyvūnų individualūs „charakteriai“, sukurti metaforizuojant, įasmeninant pastabai nusižiūrėtas jų ypatybes („stovi baltmarškinis beržas“, „krūpčioja drebulė“...). O subjektyvus tokį charakterių ypatumų, savitumo žymių komponavimas į daiktą ir visumos vaizdą daro individualų, nepakartojamą.

Kartais metaforizuojant aktyvinamos žodžio semos, teikiančios detalei simbolio reikšmę. Tokią reikšmę pagal liaudies simboliką turi karklų kraujas – žiemą raudonai „tikrom žiedų kepurėm“ žydintys karklai. Plg.: *Jau pirmąją vasarą po karklų krauko griuvo karas žmonėmis ant galvų* R VI 143.

Išplėstinių metaforų, simbolių prasmę galima identifikuoti, remiantis meninės informacijos turinio svarbumo signalais, einančiais iš žodžio semantikos potencijų, jos sąveikos su kontekstu. Iš tos sąveikos kylantį reikšmių horizontą, lygiai kaip ir rašytojo strategines nuostatas, pravartu turėti prieš akis net taisant pavienį teksto žodį. Ir kol kas abstraktokus teiginius apie strategines nuostatas galima sukonkretinti. Juk turime ir paties rašytojo minčių apie pavienius vaizdus, kūrinių detales ir pan. Vieną kitą tokią rašytojo mintį pagrįstai galima laikyti tipišku „pragmatinių instrukcijos“ aiškinimu. Čia tiktu prisiminti dėl „Parduotų vasarų“ kalbos vieno kito taisymo kilusią polemiką. Akad. J. Balčikonis, kaip žinoma, tarp kitų yra pataisęs ir tokį minėto romano sakinį: „avietyno pavėnėje dainuoja (= zyzia, zvimbria) girtas nuo saulės uodas“⁷. Rašytojas J. Baltušis ne viena proga tą taisymą yra prisiminęs. „Vos tik išrašiau „Parduotose vasarose“ sakinį, – aiškino rašytojas, – „avietyno pavėnėje dainuoja girtas nuo saulės uodas“, man tuoju buvo paaiškinta, kad uodas negali dainuoti, jis gali tiktais zyzti“. Rašytojas esantis dékingas kalbos mokslininkams, atskleidusiemis „didelę uodo zyzimo paslaptį“, bet negalintis jų įrodymais pasinaudoti, kadangi išrašius „zyzia girtas nuo saulės uodas“, sumen-

⁷ Balčikonis J. Šis tas dėl „Parduotų vasarų“ kalbos. – Kn.: Rinktiniai raštai. V., 1978, t. 1, p. 288.

kėsiantis meninis paveikslas, vaizduojantis „svaiginantį vasaros vidurdienio grožį, neišsemiamą saulės šilumos sotybę, didžią visos gamtos šventę“. O tokio vaizdo rašytojui reikėjė išryškinti senojo Dirdos menkybei. Ne veltui juk po šito vaizdo eina Dirdos liga ir mirtis⁸. Taigi išsakyta labai konkreti rašytojo pragmatinė „direktyva“, kaip reikėtų suprasti pasirinktą metaforinę, personifikuotą žodžio reikšmę. Skaitytojas, žinoma, tegali remtis tik abstrahuota kūrinio, jo fragmento tokia „direktyva“. Bet remtis reikia.

Cia nesiekama būti kokiui polemikos arbitru, juolab tariančiu paskutinių žodžių. Bet atrodo, kad rašytojo valia *uodas* gali ir *dainuoti*. Toki reikšmės variantą čia suponoja net minimalus kontekstas „*girtas nuo saulės*“. Antraip – neatsižvelgiant į beletristikos specifiką, metaforizavimo motyvaciją, tikslus, – galima reikalauti, tik kažin ar gerbiant personifikacijos, antropomorfizacijos teisę, kad gamtos padarai „biltų“ tik „*savo balsu*“, – pavyzdžiu, *vilkai ne „užgrotų ir užraudotų naktimis“, o staugtų*, kad *širmis ne „dūsautų, o žvengtų tvarte“*. O rašytojas savo credo – „*ti-kiu sudvasinimu*“ – kartais nuosekliau motyvuojasi, pabrėžia. Štai taip pradeda romano skyrių: „*Ir išgirdo sykį nakčia: dūsauja širmis tvarte. Sunkiai dūsauja. Tikro žmogaus balsu*“ R VI 101.

Pagrįstai sakoma, kad metaforizaciją stimuliuoja realijų ypatybės, o ne žodžio reikšmė⁹. Tai ypač tinka sakyti apie J. Baltušio metaforikos stimulus. Ne vienu atveju rašytojas sakydamas „*piešia iš natūros*“ metaforinį reljefišką vaizdą, sukelta tiesioginio išpūdžio. Štai koks plastiškas debesų vaizdas, pamatytas skrendant į Ameriką:

„... o apačioj, kiek akimis užmatai, plyti ramūs debesų sniegynai. Vienur prasilaužia į viršų fantastinės uolos, vietomis ištisi kalnynai, su giliais tamsiais tarpekliais ir nuolaidžiais prieškalniais, kitur, žiūrėk, kelia saulėn nuauksintas rankas geraširdžiai milžinai...“ R III 112.

Iprasmindamos rašytojui spontaniškai kilusį išpūdį, dažnai metaforos kondensuotai perteikia tikrovės faktą, turintį situacijos suvokimo žymę. Štai kaip iprasminamas akimirkos išpūdis kontekste, kur vaizduojama, kaip Juza nori ištraukti iš akivaro Karusės lavoną:

Net atsiduso Karusė. Tarytum iš tikrujų atsiduso. Ir belaukė, kad Juza paguldytų ją į sakingas skiedras savo rankomis sukaltame karste R VI 87.

Metafora padeda iprasminti tai, kas ir šiaip sulaiko skaitytojo dėmesį. Būdama savotiška minties dominantė, kartu gerai derinasi su realiomis sąvokomis.

Suprantama, meninio teksto erdvė, kurią semantiškai veikia metafora, tampa svarbiu prasminių struktūrinių visumos elementu. Paralelizmas tarp pagrindinės metaforizuojamo žodžio reikšmės ir modifikuotos, perkeltinės reikšmės sukuria referencijos dvejybę, o kartu ir emfazę, atsirandančią dėl naujos metaforinės „vižijos“ ir iprastinio suvokimo sugretinimo. Pvz.:

Užkabino Juza korio nuotrupa šitos košelės, ir į burną, ant liežuvio ir po liežuviu. Ir iš karto jam žaibai akyse, ir tai tokie, kad žemė susiūbavo po kojom ir nak-

⁸ Baltušis J. Apie kūrybinį darbą. – Kn.: Raštai. V., 1959, t. 3, p. 71–72.

⁹ Арутюнова Н. Д. Указ. соч., с. 140.

tis užgriuvo iš viršaus. Nė šulinio nepasiekė Juza, kniūbsčiomis puolęs prie Pavirvės. (...) ilgai gérē dumblu trenkianti vandenį, o rankomis sémė jį ir persiliedinėjo kur pasiekdamas, kol nuémė žaibus, vél pamatė saulę viršum Kairabalės R VI 108–109.

Kaip matyti iš šio ir daugybės kitų pavyzdžių, metafora yra turinio svarbumo signalų harmonizacijos būdas, jų išdėstymo stiprėjančia ar silpnėjančia tvarka prie-monė.

Geroka dalis J. Baltušio kūrinių metaforų turi asmens charakterizavimo funkciją, apibūdina išorės ir vidaus ypatybes. Pvz.:

Kazyté nuo ano vakaro kaip apsiniaukė, tai ir vaikščiojo tamsi. R V 233. Senoji pasidarė nebegera, veidas – gryna žemė, lūpos balkšvos, kertėse įjuodusios. R V 115. Juza seniai nekalba, tvinksta rūstybe. R VI 106. Kaip gyva prastovėjo prieš akis [Vinciūnė] visus tuos metus Kairabalėj. Dešimtis ilgų metų, aštria dilgy-nėle īaugusi į patį kraują Juzai, neišraunama, sūriausiu prakaitu neišplaunama... R VI 148.

Asmens pojūcius padeda charakterizuoti sinestezinės metaforos, grindžiamos žodžių, priderančių skirtingoms sensorinėms teminėms grupėms, reikšmių sąveika. Jų pamatai dažniau sudaro „regimieji“ kvapai (plg.: „...airių pelyną ir gailią rūtą, paskendusią didžiulę degtinės ropinę, galėjai sugauti nosimi“) R V 141, rečiau girdimieji vaizdiniai ir kitos „pojūcių kombinacijos“.

Aišku, nederėtų sakyti, kad visos J. Baltušio metaforos yra didžiai originalios. Dalis jų, ypač susijusių su žmonių buities (ne gamtos) stichijos vaizdavimu, yra kon-vencionalių vaizdų pobūdžio. Jų pamatinis vaizdas paprastai yra liaudiškuų metaforizacijos postulatų pavartojimo rezultatas, neretai pastovesnių stereotipų pobūdžio. Tiesa, ne vienu atveju stereotipų vaizdas suaktyvinamas, „atnaujinamas“, dėl ne-prasto konteksto īgauna sugestijos. Prisiminkime jau teikto pavyzdžio metaforų stereotipus – „žaibai akyse“, „žemė siūbavo po kojom“, „naktis užgriuvo“, „nuémė žaibus“. Juos suaktyvina neįprasta situacija ir kontekstas, hiperbolės elementas.

Rašytojas nevengia remties liaudies simbolika, konvencinių vaizdų semantika. Tokį metaforizavimo pobūdį salygiškai galima būtų apibūdinti šia strategine rašytojo nuostata: *naudojuosi universalesniais liaudinės metaforizacijos ir kitokios raiškos būdais, nes čia esama originaliausiomis priemonėmis nenusileidžiančių raiškumo, minties kondensacijos ir sugestijos priemonių*. Tos priemonės atitinka rašytojo daiktiskai konkretų vaizdavimo būdą, vaizdinį mąstymo pobūdį. Tik keletas pavyzdžių: „*Iki rudens pagulėjo Aleksukas, kol užlopė prakirtimus R I 235. Laukienė še-lo R I 255. Ir matė: nebe savas jis (Juza) čia, atrieka riekė R VI 38. Nepasakytu, kad labai jau kaitriai liepsnojo iš meilės, o vis dėlo rovė ir neišrovė ir gailesčio Juzai neužgniaužė...*“ R VI 39.

Tokių metaforų pamatas – konvencialūs vaizdiniai ir vaizdai. Bet jų jungimas, kontekstinis iþrasminimas vis tiek atspindi tam tikrą pasaulio reiškiniių sampratą ir interpretaciją, daug kur rodo iš tradicijos einanti buities, kultūros reiškiniių „sud-vasinimą“, iþrasmina kitokį nei tikrovėje jų universumą. Ir šitaip, t.y. tarpusavyje derindamas stereotipiškas, konvencionalias minties raiškos priemones su originaliomis, rašytojas sukuria anaiptol ne stereotipišką, nestandartišką efektą. Žinoma, tradi-

cinių raiškos priemonių nekūrybiškas vartojimas gali stiprinti minties inerciją. Jos rašytojas išvengia plėtodamas stereotipų vaizdinį pamatą, labai subjektyviai juos komponuodamas į meninę visumą. Be to, minties inerciją labiau sugestijuoja ne metaforizacija, o metonimiją apraiškos. Pasak Ziomeko, metafora siekiama „perklasifikuoti jau pažintą pasaulį“, o metonimija esanti tam tikras kultūros tekstu įrašas. Mat jos perkeltinė semantika su ribota ir tikslia konotacija imama iš paradigmų. Todėl metonimija esanti kur kas konservatyvesnė¹⁰.

Jau seniau įsigalėjės požiūris, kad metafora vyrauja poeziuje, o metonimija – prozoje. J. Baltušio kūriiniuose vyrauja metoniminis mąstymo būdas, taigi ir metonimijos semantinė figūra. Su jos tradiciniu konservatyvumu ir galima sieti didesnius rašytojo minties inercijos pavojus. Bet pati figūra gali būti ir niekuo dėta. Svarbu, kaip vartojama.

Apskritai imant, metaforinių reikšmių, asociacijų horizontas J. Baltušio kūriiniuose ypač aukštas ten, kur plastiškai, stereoskopiskai ryškiai vaizduojamos gamtos realijos, kur jos personifikuoamos, „sudvasinamos“. Metaforos, ypač išplėstinės, čia nepaprastai suaktyvina kontekstų semantinius procesus, susijusius su rašytojo strateginėmis nuostatomis. Mažiau kuria rašytojas originalių metaforų ten, kur vaizduoja žmonių buitį, personažų gyvenimą. Rašytojas labai remiasi ir konvencialių metaforinių vaizdų semantika, liaudinės kilmės simbolika. Suaktyvinamas tokių priemonių tradicinis reikšmių asociatyvumas, kūrybiškai plėtojama jų semantika.

СТРАТЕГИЯ МЕТАФОРИЗАЦИИ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ Ю. БАЛТУШИСА

Резюме

В статье рассматривается самобытность метафоризации в произведениях Ю. Балтушиса. В аспекте коммуникативной стратегии автора метафоры, особенно развернутые, необычно интенсифицируют семантические процессы – усиливают или меняют тональность (иногда код) повествования, актуализируют символические смыслы и ассоциации народных номинаций явлений, являются средством гармонизации сигналов „важности“ содержания и средств его выражения. Посредством метафор рисуются яркие индивидуализированные реалии природы. Возможная спонтанно возникшее впечатление, метафора часто является конденсацией характеристики какого-либо явления, факта и его ситуационного восприятия.

При изображении быта людей писатель творчески использует и развивает семантику конвенциональных метафорических и символических образов.

¹⁰ Žr. ir plg. Ziomek J. Metafora a metonimia. – Pamiętnik Literacki, 1984, XXV, z. 1, s. 206.